

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים

כרך ג

עורכים:

דוד עמית, גיא ד' שטיבל, אורית פלג-ברקת

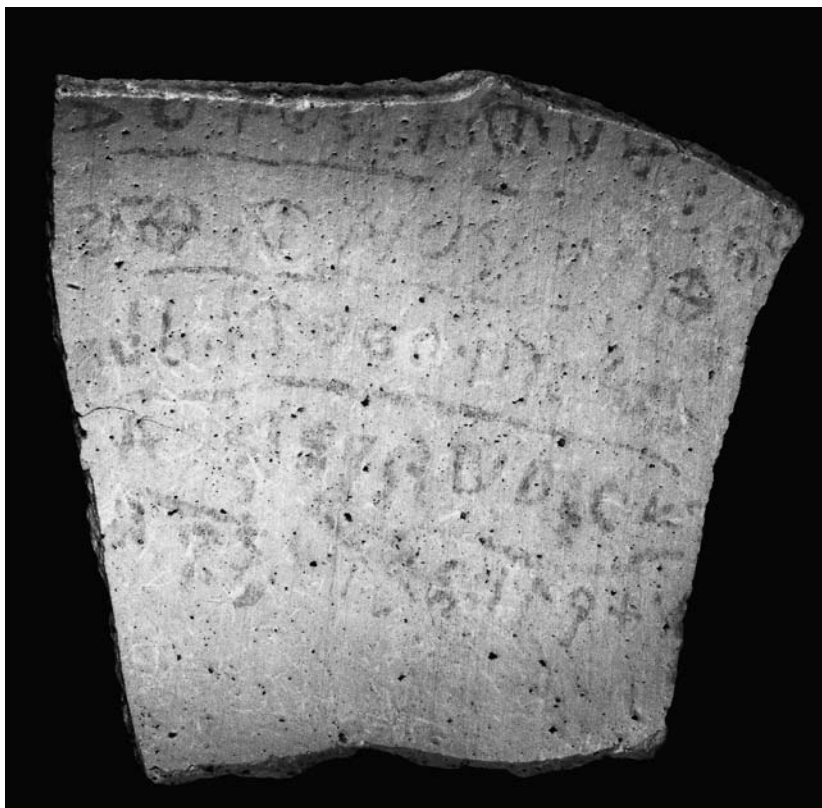
יוצא לאור לקראת יום העיון השנתי המשותף
למרחב ירושלים ברשות העתיקות ולמכון לארכיאולוגיה
של האוניברסיטה העברית, ירושלים
כ"ז בתשרי תש"ע, 15 באוקטובר 2009

האוסטרקון מחורבת קיאפה

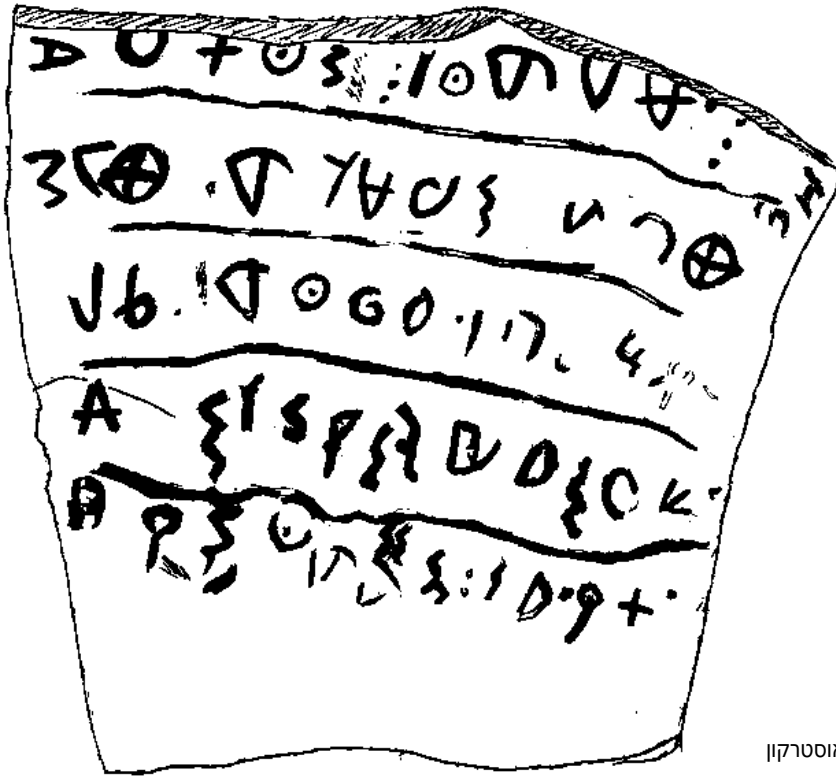
חגי משגב, יוסף גרפינקל וסער גנור
האוניברסיטה העברית בירושלים

מצביעים על תאריך במפנה המאות ה-10-11 לפנה"ס. מן הצד הטיפולוגי, הכתב מזוהה בבירור ככתב שכונה עד כה כ"פרוטו כנעני", ומונח זה גם הוא יידון להלן. עם זאת, קריאתו קשה, רבות מאותיותיו מחוקות, וגם לאלו הברורות לא תמיד יש מקבילות דומות בכתובות מאותה התקופה.

האוסטרקון שלפנינו נמצא בחפירה בחורבת קיאפה שבעמק האלה. נתוניו הארכיאולוגיים של האתר מקילים מאד על תארוך הכתובת: מהבחינה הארכיאולוגית מדובר באתר חד תקופתי, מתקופת הברזל II א. תאריכי פחמן 14 שנלקחו מדגימות גלעיני הזיתים שנמצאו בסמוך למקום מציאת האוסטרקון

תצלום האוסטרקון

ציור האוסטרקון

האוסטרקון לפרטיהן, ולאחר מכן נעלה אפשרויות קריאה שונות ואת משמעויותיהן השונות.

טרמינולוגיה

הכתב שבו נכתב האוסטרקון הוא "פרוטו כנעני". מונח זה מציין את השלב הקדום של האלפבית, שהשימוש בו החל במחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס. בתחילתו היה זה כתב תמונות (=פיקטוגרפי), שכל תמונה בו ייצגה עיצור אחד מתוך כשלושים. מקובל לומר כיום שהפיקטוגרמות הראשונות עוצבו בהשראת הכתב ההירוגליפי המצרי. עדיין אין יודעים באיזו שפה נכתבו אותן כתובות ראשונות, ואפשר שכתב זה היה בשימוש של דוברי מספר שפות שונות. עם הזמן הלך מספר העיצורים

האוסטרקון הוא שבר גוף של קנקן אגירה גדול, שיוצר באתר, ומידותיו 16.5x15 ס"מ (מידות מרביות). צורתו כשל טרפז, והוא כתוב על צידו הפנימי הקעור של החרס, בניצב לסימני האבניים. מצב השתמרות האותיות איננו מאפשר את קריאתו המלאה בביטחון, ועל כן היה צורך להיעזר גם בטכניקות צילום מיוחדות: תחילה בצילום אינפרה-אדום, שנעשה על-ידי קלרה עמית ברשות העתיקות, וחיידך את התמונה. סדרת צילומים נוספת, שנעשתה בידי גרג ברמן, אפשרה את קריאתן של כמה וכמה אותיות, שלפני כן כמעט ולא ניתן היה לראותן. במיוחד סייעו תמונות אלה בהבהרת מספר אותיות בשורה השנייה, שהייתה יחסית קשה לקריאה. אנו נדון כאן במונחים הפליאוגרפיים שישמשו אותנו, באפשרויות הכרונולוגיות הקיימות, נתאר את אותיות

"פיניקיה" מציינת את ערי חוף הלבנון, והוא שם שניתן לאזור בידי היוונים בתקופה מאוחרת יותר. "כנען" הוא המונח המקראי לארץ ולעמים או לתרבויות ששכנו בארץ ישראל (דהיינו דרום הלבנט) לפני הכיבוש וההתנחלות. חלקן המשיכו את קיומן אל תוך התקופה הישראלית. מונח זה נזכר כבר בכתבים קדומים יותר, ממצרים ועד מסופוטמיה. מכיוון שהשלב הבא בהתפתחות הכתב זוהה בגבל, השוכנת בצפון החוף הלבנוני, נקרא שמו "פיניקי". לפיכך, שם נכון יותר לשלב הקדם פיניקי יהיה או "קדם (=פרוטו) פיניקי", או פשוט "כנעני" (Canaanite), על שם המקום שבו ניתן לזהותו לראשונה.

לאור המידע המצטבר בשנים האחרונות נראה שאפשר כבר לדבר על "כתב כנעני קדום", הכולל את כתובות צראביט אל חאדם (Albright 1966), חרסים אחדים מגזר, תל נגילה, תל חסי, ואולי אף את כתובת מקדש החפיר מלכיש (Naveh, 1982); ולעומתו הכתב הכנעני של התקופה המאוחרת יותר, כמו זה של עיזבת צארטה¹ (Cross 1980: 8-15), ושם ביבליוגרפיה), חורבת קיאפה-שעריים, תל צאפי (Maier et al. 2008) ואף בית שמש (Cross 1967: 17-18).

כרונולוגיה

עד כה היה מקובל כי כתב עתיק זה הוחלף, כאמור, על-ידי הכתב הפיניקי, המתקדם יותר, לקראת סוף המאה ה-11 לפנה"ס; זהו השלב שבו החלו הפיניקים בצפון הלבנון לכתוב באלפבית של ממש, שכבר השיל מעליו את כל התכונות הפיקטוגרפיות. כתובות בכתב הכנעני נמצאו מכל רחבי הלבנט, אולם במספרים קטנים ובפיזור רחב, הן כרונולוגית והן רגיונלית. התמונה שעלתה מכלל הממצא נתפסה כאחידה, ולפי זה תוארה התפתחות הכתב בצורה אחידה לכל רוחב האזור, ולכל אורך הזמן. מבחינה פליאוגרפית נוח לתאר את הכתב כמתפתח, ותיאור זה עצמו מוביל לתיאור דיאכרוני של הממצא. בהתאם למודל זה תוארכו הכתובות הכנעניות שנמצאו באתרי הארץ השונים למאות האחרונות של האלף

ופחת, ובמקביל הלכה צורת האותיות והפכה סכמטית יותר ויותר. אולם גם בשלבי המאוחרים ניתן לזהות יסודות פיקטוגרפיים בכתב זה: אלמנטים נטורליסטיים בחלק מהאותיות (דוגמת האישון בעין או גלי המים); כיוון לא אחיד; וריאציות שונות של אותה אות אף באותה כתובת (Naveh 1982: 23-42). המחקר מתייחס לכל השלבים האלו, שבהם עבר הכתב שינויים מכריעים בצורתו ובמספר האותיות שבו, כשלב אחד. הסיבה לכך היא בעיקר היעדר מידע: הכתובות ברובן קצרות, פענוחן קשה ושנוי במחלוקת, ועד כה לא זוהתה בוודאות שום שפה ברורה הניתנת להגדרה מתוך כתובות אלה. לעומת זאת, ברגע שמופיעות הכתובות הפיניקיות הראשונות בגבל, כמקובל בסוף המאה ה-11 לפנה"ס, ניצב המחקר על קרקע בטוחה הרבה יותר מבחינת הפענוח וההבנה של הכתובות והטקסטים. זהו גם השלב שבו נעלמות התכונות הפיקטוגרפיות שנמנו לעיל ותחתן מופיע עיצוב ליניארי, כיוון הכתב וצורתו מתייצבים כמעט לגמרי, ומכאן דרך ההתפתחות לכתב העברי והארמי סלולה.

האותיות המעוצבות באותן צורות קדומות, גם בשלבים המאוחרים, מכונות במחקר "הכתב הפרוטו כנעני". עם זאת, במחקרים שונים יש המכנים כתב זה כ"כנעני עתיק". בעבר כונה כתב זה "פרוטו-סינאי", על שם מקום הימצאן של כתובות בכתב זה במכרות הטורקיז בדרום סיני; אולם מונח זה הוחלף לאחר מכן, משתי סיבות: (א) הכתב ה"סינאי" הוא למעשה הכתב הנבטי, המאוחר לו באלפי שנים, ולפיכך אי אפשר לקרוא לכתב הקדום "כתב קדם סינאי". (ב) התברר כי כתב זה מופיע כבר בתקופות קודמות גם בתחומי ארץ ישראל של תקופת הברונזה התיכונה, ולפיכך אין בינו ובין סיני דווקא קשר הכרחי.

שני המונחים אינם נוחים, מפני שהם מציגים את עצמם כשלב קודם לשלב האמור להקרא "כנעני", אלא ששלב כזה איננו קיים במינוח הפליאוגרפי. השלב הבא נקרא בפי כל "פיניקי" (Phoenician), ולא כנעני. ההבדל בין שני מונחים אלה הוא בעיקרו גיאוגרפי –

המתוארכת לתחילת ברזל II, וכתבה גם הוא שיין לשלב הקדום של הכתב הפיניקי, תוארכה ע"י החופרת לתחילת המאה העשירית (Alexandre 2002). שני ממצאים אחרונים אלה באו מקברים, ועל כן תיארוכם אינו ודאי כלל, ועשוי להיות קודם לתאריך הקבר עצמו. להב הברונזה מגבל (כתובת עזרבעל) גם הוא נושא כתב הנראה קדום יחסית (Rollston 2008a), והוא מפני השטח.

לאחרונה קמו עוררין על סידור זה, והם מבקשים להציב את כתובות אלבעל ואבבעל, שתיארוכן יציב יותר, בתחילת ההתפתחות, ואת כל שאר כתובות גבל אחריהן, אל תוך המאה ה-9 לפנה"ס (Sass 2005); על פי טענתו, יש לאחר את האחרונות שבכתובות בכתב ה(פרוטו) כנעני למאה העשירית, יחד עם איחורה של כל תקופת הברזל I, ולקבוע את תחילת הכתב הפיניקי לתחילתה של תקופת הברזל II, שלדעתו מתחילה סביב שנת 900 לפנה"ס. דעה זו מסתמכת בעיקרה על תיאוריות כרונולוגיות חדשות הידועות בשם "הכרונולוגיה הנמוכה" של תקופת הברזל, בצד ניסיון לבחינה פליאוגרפית מחודשת.²

בעיה בפני עצמה מעוררת הכתובת הארמית החרוזה על הפסל שנמצא בתל פחריה (Abou Assaf et al. 1982). תאריכו של פסל זה איננו נתמך על ידי הקשר ארכיאולוגי. הדעה המקובלת מתארכת אותו למאה ה-9 לפנה"ס, על פי הכתובת האכדית שנמצאה עליו ועל פי אלמנטים אמנותיים של הפסל עצמו. הכתב המשמש בכתובת הארמית שנמצאה חרותה על שמלת הפסל הוא הכתב הכנעני, וקרבתו לשלב הקרוי "פרוטו כנעני" ברורה, אולם לא כך מאפייני הכתיבה הכלליים של הכתובת: עיצוב אחיד ויציב, מספר צורות ייחודיות ומתקדמות יותר, ושימוש באימות קריאה. המקדימים את הכתב הכנעני ניסו להעלות השערה של ארכאיזציה מכוונת בכתב זה (Naveh 1987), והמאחרים ראו בה ראייה לשיטתם המאוחרת.

כך או כך, הן המאחרים והן המקדימים רואים בכל המזרח התיכון איזור התפתחות אחד, ומעבר הכתבים מתרחש לדעתם בעת ובעונה אחת מצפון ועד דרום,

השני, למרות שהנתונים הארכיאולוגיים עצמם לא תמיד תמכו בתיארוך זה. קערה ממקדש החפיר בלכיש, שתאריכה הארכיאולוגי הוא שלהי תקופת הברונזה המאוחרת (שכבה 7), נושאת על גביה כתובת כנענית בת כעשר אותיות, שקרוס (Cross 1954) זיהה ככתובת הקדשה "[לרב]תי אלת". כתובת זו מציבה נקודת תמיכה בסוף המאה ה-13 לפנה"ס, וחרס אחר משם (שכבה 6, מסביבות 1200 לפנה"ס), כתוב גם הוא בכתב כנעני ובבוטטרופידון (Cross 1984). קערה מקובור אל וולידה נושאת גם היא כתובת כנענית קדומה (Cross 1980), מתוארכת גם היא למפנה התקופות ברונזה מאוחרת – ברזל I. על כן האוסטרקון מעיזבת צארטה, המכיל תרגיל כתיבה ורשימת אותיות האלפבית, שעיצובן פיקטוגרפי ולא אחיד, ושזמנו אינו קודם לתקופת הברזל I, תוארך למאה ה-12 לפנה"ס; אוסטרקון נוסף מבית שמש גם הוא תוארך סביב שנת 1200 לפנה"ס. קרוס תיארך על פי זה את ראשי החץ השונים, שהיום ידועים לנו כבר עשרות מהם, שפורסמו מסחר העתיקות מבקעת הלבנון ועד בית לחם, וקבע להם תקופות, על פי התפתחותם הפליאוגרפית, במהלך מאתיים שנות תקופת הברזל I (Cross 1992). כתובות פניקיות הכתובות בכתב שניתן לכנותו "ליניארי", המהוות כבר שלב חדש בתולדות הכתב, מתוארכות בוודאות לא לפני שלהי המאה ה-10 לפנה"ס, על ידי כתובות אלבעל ואבבעל מגבל, הצמודות לכרטושי שישק ואוסורכון הראשון. הדעה המקובלת (Mazar 1946) מעמידה בהתאם לכך כתובות נוספות מגבל לפנין או אחריהן, לעתים על פי שמות המלכים הנזכרים בהן (דוגמת יחמלק, שאולי נזכר בכתובת אלבעל), ולרוב על פי ההתפתחות הפליאוגרפית. כך נקבעה כתובת ארון אחרים מגבל לתחילת המאה ה-10 לפנה"ס, בהיותה קדומה באופייה לשאר כתובות גבל. כתובות שכתבן כבר פיניקי, אם כי עדיין נושא סימני קדימות, וביניהם אישון העי"ן, תוארכו על פי זה גם הן לתחילת המאה ה-10 לפנה"ס. כך היא הקערה מטקה שבכרתים (Cross 1980), שתיארוכה אינו נקי מבעיות. הקערה מכפר ורדים,

כתובות בכתב כנעני. לפי הנראה מהאוסטרקון שלנו, זהו כבר כתב מסודר למדי, בעל מסורת כתיבה יציבה, הדומה לאחרים שנמצאו בסביבה הקרובה של דרום הארץ. עדיין יש בו מאפיינים של הכתב הכנעני: אישון בעי"ן, שי"ן דמוית הספרה 3, למ"ד מעוגלת, מ"ם זקופה, תנוחות שונות לאותה אות באותה כתובת. ככל הנראה, כתב זה בשלבי המאוחרים נכתב משמאל לימין. בו בזמן נכתבות כבר כתובות בכתב הפיניקי המוקדם, בעיקר באתרים מצפון הלבנט – מגבל בצפון ועד לכפר ורדים בדרום; אפשר שהשלבים המוקדמים ביותר של הכתב הזה (כפר ורדים, עזרבעל, טקה³) אף קודמים להן. לאחרונה התגלתה כתובת מתל זית (Tappy – McCarter, 2008), שגם היא ממוקמת בשפלה בקרבת מקום לעמק האלה, ובה רשימה אלפביתית בכתב פיניקי דומה, ולא מהשלב הקדום ביותר. כתובת זו כבר מזכירה את לוח גזר, ותיארוכה יכול להיות מאוחר מזה שלנו בכמה עשרות שנים. המדד צריך להיות, לפיכך, לא כרונולוגי אלא גראפי. הכתב הכנעני הקדום, של המאה ה-13 לפנה"ס, הידוע לנו למשל מכתובת מקדש החפיר בלכיש, מתפתח בשלבים מאוחרים לדוגמאות מתל צאפי ואף מחורבת קיאפה-שעריים. התפתחות נוספת חלה בכתובת מתל פחריה המרוחקת מצפון סוריה, שמתוארכת כבר למאה ה-9 לפנה"ס. אולם עדיין מדובר באותו הכתב. לא תמיד קל להגדיר מתי הופך כתב לכתב אחר, אולם ברור שבצפון מערב הלבנט חלה התפתחות מהותית יותר, והכתב הפיניקי, שאף הוא מוצאו מהכתב הכנעני, כבר נראה ככתב אחר במובהק, ומאפייניו תוארו לעיל. הכתב המשמש בכתובת על הקערה מכפר ורדים יוגדר אפוא ככתב פיניקי, וכך גם בכתובת על הקערה מתל זית, וגם לוח גזר; לעומתם הכתובת מעיזבת צארטה היא כנענית מאוחרת, וכמוה האוסטרקונים מתל צאפי ומחורבת קיאפה. אין מניעה שכתב זה ימשיך להתקיים במקומות אחדים אף בתקופות מאוחרות יותר, כל עוד הוא שימושי ובר תועלת לפיכך אין זה מפליא למצוא כתובת דוגמת זו מתל פחריה אף במאה ה-9 לפנה"ס, ובה כבר יש שימוש באימות קריאה, ואף מאוחר יותר,

מגבל ועד קובור אל ולידה, מכפר ורדים ועד לכיש, במפנה התקופות ברזל I – ברזל II. אולם תגליות השנים האחרונות מערערות מודל זה. חרס מתל צאפי (המזוהה עם גת הפלשתית) מכיל בתוכו שבע-שמונה אותיות כנעניות מובהקות, ותאריכו, על פי חופרי האתר, ברזל II, במאה ה-10 לפנה"ס על פי הכרונולוגיה הקלאסית (Maier et al., 2008). עתה בא האוסטרקון מחורבת קיאפה-שעריים, שגם הוא נושא כתובת כנענית מובהקת, ותאריכו מצומצם יותר, והוא סוף המאה ה-11 – תחילת המאה ה-10 לפנה"ס, גם על פי תיארוך פחמן-14, וגם על פי המכלול הקרמי באתר מתחילת תקופת הברזל II. תגליות אלה מחייבות להעריך מחדש את אותם חרסים מעיזבת צארטה ומבית שמש, ולאחר גם את תאריכיהם. הערכה מחדש של תהליך ההתפתחות צריכה להתחיל בהבנת מנגנון ההתפתחות. ראשית יש לומר, ש"התפתחות הכתב" הוא מונח שאיננו אלא דרך תיאור, ולא תהליך ממשי. לא הכתב הוא זה שמתפתח, אלא הכותב. צורה מפותחת יותר של אות נוצרת בידי כותב יחיד, לעתים בין קבוצת כותבים השייכת לאסכולה אחת, וסיבותיה לרוב סיבות של נוחות: תנועת היד הפשוטה יותר, הצורה הפחות מסובכת, אולי העיצוב האלגנטי וזרם יותר. כשתופיע צורה זו במקום אחר ומרוחק יותר, אין זה מפני שהאות עברה מחדש אותה התפתחות, אלא שהצורה החדשה מצאה חן בעיני כותב אחר, שהתוודע אליה בדרך של היכרות מסחרית, דיפלומטית, צבאית או כל דרך אחרת. הכתב מתפתח, אפוא, במקום אחד, ומתפשט למקומות אחרים בדרך של אימוץ. מכאן ברור שאין לדבר על התפתחות אחידה של הכתב לכל רוחב הלבנט. אם אכן התפתחה הכתיבה הפיניקית לראשונה בגבל או במקום קרוב, השפעתה לא ניכרה מיד באזורים רחוקים יותר. סוף תקופת הברזל I, ואף תחילת הברזל II, איננה תקופה שבה התקשורת בין חלקי הלבנט משופרת, ומטבע הדברים סביר ששינויים כאלה יתפשטו במשך זמן. בשלב זה נוכל לתאר את המצב כך: מספר כתובות מן המאה ה-10 לפנה"ס, או מתקופת הברזל II, עדיין

כפי שנראה מהכתובות היווניות הארכאיות הראשונות. כתובות גבל, ואף לוח גזר, המייצגים שלב חדש בהתפתחות הכתב, אכן שייכים כבר לשלב הפיניקי. עם זאת, לא מדובר במעבר כרונולוגי, אלא במעבר גרפי, כפי שכבר צוין. להיפך: שני השלבים האלה, הכנעני המאוחר והפיניקי הקדום, חיים זה בצד זה תקופה מסוימת, זה בצפון, וזה בדרום – בידינו כרגע תעודות בעיקר מהשפלה, אם כי אין לדעת את תאריכו המדויק של לוח גזר. שלבו הפלאוגרפי מקביל לזה של המאוחרות שבכתובות גבל, השייכות לסוף המאה ה־10 ותחילת המאה ה־9 לפנה"ס.

בהתאם להסתכלות חדשה זו, עלינו לעדכן אף את תיארוכם של ראשי החץ (Cross 1992). כזכור, עשרות ראשי החץ, שעליהם חרותים שמות פרטיים, חולקו על ידי קרוס על פי כתבם לקבוצות כרונולוגיות, המתפרסות על פני כמאתיים שנה. זמנן של הקדומות שבהן נקבע לתחילת המאה ה־12 לפנה"ס, והאחרונות, שכתבן כבר פיניקי ארכאי, לסוף המאה ה־11 לפנה"ס. אולם עיון במקורם של החצים⁴ מגלה, שהקבוצות ניתנות לחלוקה רגיונאלית. ה"קדומות" נמצאו בדרום – בית לחם וסביבותיה, בעוד ה"מאוחרות" מוצאן כנראה בצפון, בלבנון. לפיכך, נראה שגם כאן יש להתייחס אל כל ראשי החץ כבני תקופה אחת. התייחסות זו מסתברת יותר מן הבחינה התרבותית, ומתאימה למודל שהוצע כאן. על פי הצעה זו, ראשי החץ משקפים תופעה שרווחה כנראה בלבנט בסוף המאה ה־11 ותחילת המאה ה־10 לפנה"ס, ובכל איזור כתבו בעלי החצים את שמותיהם על החץ בכתב המקובל במקומם.⁵

הכתובות מתל זית הסמוכה, מעידה על כך שעם התקדמות המאה ה־10 לפנה"ס חודר הכתב הפיניקי הקדום גם לדרום. כתובות זו ולוח גזר, שאולי שייך לסוף המאה, אינם התפתחות ישירה ומקומית מהכתב הכנעני של המאה ה־11 לפנה"ס, מכיוון שכאמור באזור זה המשיך הכתב הכנעני להתפתח התפתחות פנימית. לפיכך יש לומר שהופעת הכתב הפיניקי הקדום באזור זה היא תוצאה של אימוץ שיטת כתב חדשה, שחל כנראה באמצע המאה העשירית.

על פי הכרונולוגיה הקלאסית זהו זמנה של הממלכה המאוחדת. בעבר הועלתה הסברה, כי ממשלו של דוד הסתמך על שכבת פקידות מקומית, כנענית במוצאה. על פי המסורת המקראית ייסדה הממלכה, בעיקר בימי שלמה, קשר הדוק עם הממלכות הפיניקיות, ובעיקר עם צור וצידון. הקשר הזה התבטא בייבוא חומרי גלם, ידע אדריכלי וכוח אדם, כמו גם שמות חודשים ואולי אף טקסים ופולחנים מסוימים (מל"א ה-ט); מסתבר שגם שיטת הכתב הפיניקי באה ליהודה יחד עם כל אלה, ונוחותה ופשטותה הביאו לאימוצה, אולי אף ביוזמה ממלכתית.

ועדיין נותרו כנראה אזורים בפריפריה של הלבנט, שהשינוי לא הגיע עדיהם, כדוגמת תל פחריה, ששמרה עדיין על כתב פרוטו כנעני – אמנם מפותח יותר, אך ללא מעבר תפיסתי – גם במאה ה־9 לפנה"ס.⁶ המהלך התרבותי מקביל לזה שאירע בדרום ארץ ישראל. מסיבה זו אין תימה בכך שהכתב הכנעני אומץ ביוון, למרות שאין עדות לאימוצו קודם המאה ה־9 או ה־8 לפנה"ס. הכתב הזה עדיין היה קיים באזורים מסוימים, ומכיוון שיוונים הסתובבו בכל המרחב, אין בידינו לדעת מי הוא זה שנתקל בכתב ואיפה ומתי החליט להביאו לארצו. משם והלאה התפתח שוב הענף הכנעני המאוחר הזה בהתפתחות עצמאית, כפי שנעשה קודם לכן במזרח התיכון.

האותיות המסומנות בכוכבית (*) נלקחו מהשורה הראשונה, החתוכה בראשה. בסימן שאלה (?) סומנו האותיות שזיהוין לא ודאי.

העתקתן של האותיות בטבלה מייצגת קריאה של האוסטרקון כשהוא מוחזק וקצהו הצר כלפי מטה, כך שהכתובת נקראת בשורות אופקיות, משמאל לימין. צורת החזקה זו נקבעה בעיקר על פי האותיות בעלות הרגל, שנקראו כאן כרי"ש או קו"ף. על פי כל המקבילות הקו הארוך באותיות אלה הוא רגל, ועליו להתמקם מתחת לגוף העגול של האות.

בין שורה לשורה צויר קו, לא תמיד ישר, ועל פי הנראה הוא לא צויר מתחת לשורה האחרונה. הווה אומר, הקו מסמן את גבולה העליון של השורה, אך עם זאת,

הכתב

?	נ
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ס
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ע
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	פ
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	צ
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ק
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ר
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ש
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ת
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	אותיות לא מזהות

א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	א
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ב
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ד
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ו
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ח
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ט
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	י
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	כ
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	ל
א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת	מ

רבות בצורתן הקלאסית, דוגמת הבי"ת, שלא תופיע כשחודה כלפי מטה אלא יושבת על רגלה הכפופה, או המ"ם, שתראה כגלים אופקיים ולא אנכיים. במקרה זה יהיה עלינו לקרוא את האוסטרקון מלמעלה למטה, ובכך יובן טוב יותר תפקיד הקווים המפרידים בין השורות, שכן במקרה כזה אין הקו אמור להיות בסיס או גבול עליון, אלא לכוון את העין לקרוא לפי הסדר הנכון, שהוא מלמעלה למטה.

האותיות אינן נוגעות בקו או מושפעות ממנו. זאת בניגוד לקו המשורטט בתקופות מאוחרות הרבה יותר, ששימש לציון גבולן העליון של האותיות, שלמעשה "נתלו" מהשורה כלפי מטה (כיום אנו משתמשים בשורה למטרה הפוכה – היא משמשת כבסיס תחתון לאותיות, היושבות עליה). עם זאת, אהרן דמסקי⁷ ציין כי אם נחזיק את האוסטרקון כשקצהו הצד פונה שמאלה, יופיעו אותיות

אולם, כאמור, האותיות רי"ש וקו"ף מפריעות להחזקה מעין זו. יש לציין שבצראביט אל חאדה מופיעים קוים בין שורות, ושם בבירור הכתב אופקי, על פי תנוחת האבן. גם שם אין האותיות נוגעות בשורות. בשלב זה נראה שיש להעדיף קריאה אופקית, שתותיר את האותיות רי"ש וקו"ף בצורתן המקובלת. אותיות דוגמת מ"ם מופיעות לעתים בצורה המאונכת, ודומה שזו היא אף צורתה הקדומה יותר. גם השורות אין בהן כדי לסתור תנוחה כזו. גם בתקופות מאוחרות יותר מופיעה האות ב"ת במנחים שונים. לעומת זאת, האות רי"ש לעולם אינה מופיעה כשצווארה פונה הצידה.

עיצובן של האותיות אחיד למדי. רוב האותיות הן בעלות כיוון קבוע, למעט האות אל"ף, שמופיעה פה בשלוש תנוחות שונות – כשחודה למעלה, כשחודה למטה, וכשחודה פונה שמאלה, אל כיוון השורה. אפשר שגם לאות למ"ד יש שתי צורות – האחת עגולה ופתוחה למעלה, והאחרת כשקצה אחד של הקו המעוקל פונה חזרה אל תוך העיגול.

האות אל"ף: הקו החוצה את הזוית בולט לשני הצדדים (למעט בצורה השוכבת). כאמור, זו האות היחידה שיש לה שלש צורות שונות, שהן למעשה שלש תנוחות שונות. זוהי תכונה אופיינית לכתב פיקטוגרפי, שבו האותיות עדיין נתפסות כצירור ועשויות לשנות את תנוחתן בהתאם למיקומן, אולם בכתובת זו זהו דבר יוצא דופן, שכן זו אולי האות היחידה השומרת על תכונה זו. אפשר שהצורה השוכבת של האות עוצבה כך מפני שהיא מתחילה שורה, ואולי אף את הכתובת כולה; אמנם גם בשורה הרביעית פותחת האות אל"ף את השורה, והיא עומדת על שתי רגלים.

האות ב"ת: גדולה יחסית, בעלת ראש מחודד, ורגל קצרה, חוד הראש מופנה כלפי מטה והרגל מצד ימין. בכתובות גבל, ולמעשה בכל הכתובות הפניקיות הקדומות, כולל גזר ותל זית, האות הסתובבה ימינה בתשעים מעלות וקיבלה את צורתה המקובלת.

האות דל"ת: בשורה הראשונה לא השתמר ראש האות, אולם מסתבר שהאות סגורה בראשה, וגם היא

ניצבת על קודקודה. הופעה נוספת קיימת אולי בשורה הרביעית, ועל פיה צלעה הימנית של האות מעוגלת.

האות וי"ו: הזיהוי אינו ודאי. ראש האות הוא קווית היוצאת מחלקה העליון של הרגל הארוכה לכיוון שמאל.

האות חי"ת: גם פה הזיהוי לא ודאי, ואפשר שדווקא בתחילת השורה החמישית מופיעה האות חי"ת ולא סמ"ך.

האות טי"ת: למרות נדירותה היחסית, יש בכתובת זו שתי היקרויות שלה, וצורתה קלאסית: עיגול ובתוכו צלב (עומד על רגלו).⁸

האות יו"ד: האות צרה יחסית, ומעוצבת בדומה לצורתה הקלאסית בכתב הפניקי. האות פתוחה לצד שמאל למעלה, וכך נראית האות בכתובות גבל, בעוד שבלוח גזר ובתל זית היא תפנה ותסתובב שמאלה, כשפניה הפתוחות יפנו לצד שמאל למטה.

האות כ"ף: צורתה כשל שי"ן מודרנית, כל הקוויות יוצאות מנקודה אחת, הנמצאת בשמאל האות. האות כולה כביכול שוכבת על הקווית הימנית ביותר. בכתובות גבל שומרת האות על צורה זו, לבד מ־מתנוחתה – שם היא ניצבת על חודה. בגזר ובתל זית מתארכת הקווית הימנית לכדי רגל, הנמתחת שמאלה ולמטה. התפתחות מקבילה חלה מאוחר יותר בכתב הכנעני ובאה לידי ביטוי בכתובת תל פחריה, שם התארכה הקווית האמצעית לכדי רגל זקופה.

האות למ"ד: אות מעוגלת, אינה גדולה באופן משמעותי מיתר האותיות. כנראה איננה סגורה בחלקה העליון, ואפשר, כאמור, שבאחת מהופעותיה קצה אחד של הקו העגול מתלפף לתוך האות ויוצר כעין תחילת ספיראלה. כנראה גם בעיזבת צארטה האות נראית כך. לעומת זאת, בגבל, גזר ותל זית האות כבר קיבלה את צורתה המקובלת, שתמשיך לכל אורך תקופת הברזל, בקווית שמאלית ארוכה הפונה למעלה. אמנם גם בכתובת זו, אם האות השנייה משמאל בשורה השלישית היא למ"ד, הרי שגם בה כבר ניכר עיצוב דומה.

האות מ"ם: האות הנפוצה ביותר בכתובת, כצפוי. חמש קוויות בזיג־זג, שהעליונה שבהן מתחילה בצד הימני

בתנוחה של האות X, ולא בצלב, בעוד שצורת הצלב אומצה דווקא על ידי הענף הצפוני של הכתב. מכיוון שהכתובת מחורבת קיאפה הינה הארוכה ביותר מסוגה, הרי שלמעשה אין כמעט כתובות אחרות מתקופה זו או בכתב זה העשירות בכל כך הרבה אותיות, ולחלק מהאותיות כלל אין מקבילות. מכיוון שאין אף וי"ו בטוחה בכתובות אחרות, קשה לזהות אות זו, וכך הוא המצב לגבי האותיות זי"ן וסמ"ך, שהן אותיות ששכיחותן נמוכה, ועל כן גם כאן אין ביטחון בזיהוי. הכתובת המלאה ביותר הניתנת להשוואה עם כתובת זו היא כתובת האוסטרקון מעיזבת צארטה, שלמרבית המזל מכילה שורה אחת שבה כל רשימת אותיות האלף בית, לפי סדר, דבר המקל מאד על זיהוי. למרות זאת, גם שם יש בעיות זיהוי, האות זי"ן איננה מזהה בוודאות, וכך גם הסמ"ך. האות הניצבת בעיזבת צארטה במקום של היו"ד איננה דומה לשום אות יו"ד אחרת מתקופות קרובות. בכל הכתובות הידועות לנו גוף האות הוא קו מעוקל בעל שתי פניות מנוגדות, שמאמצעו יוצאת קווית, כמו בשורה הרביעית בכתובת הנידונה כאן. אות בעלת צורה כמעט זהה ליו"ד של עיזבת צארטה פוענחה על ידי מפרסמי הכתובת מתל צאפי דוקא כו"ו. האות כ"ף בעיזבת צארטה ניצבת על רגל, וראשה דמוי מטאטא, וגם זו צורה חריגה: ריבוי הקוויות בראש האות הוא קדום, לעומת הרגל הארוכה, שהיא סממן מאוחר, שאפילו בגבל עדיין איננו קיים (כאמור, זוהי צורת האות בתל פחריה).

קירבת אותיות האוסטרקון לאותיות האוסטרקון שלפנינו מעיזבת צארטה גלויה לעין, ונראה שרוב ההבדלים יכולים להיות מוסברים על רקע של שינויי סגנון אישיים, ולא כמדד כרונולוגי. יש לזכור שהאוסטרקון מעיזבת צארטה הוסבר כתרגיל כתיבה, ואפשר שהוא מייצג דווקא כתיבה לא מיומנת. לעומתו, האוסטרקון הנוכחי כתוב ביד יציבה יותר, האותיות מעוצבות בצורה אחידה, והחריגות רגילות לכתב יד. בין שתי הכתובות יש הבדל נוסף בטכניקת הכתיבה – אצלנו נכתבה הכתובת בדי, בעוד שבעיזבת צארטה היא נחרתה

העליון, כך שקצה האות התחתון פונה שמאלה. אולי יש פעם אחת, אם אכן זו מ"ם ולא שי"ן, שהכיוון הוא הפוך. האות שומרת על צורתה זו בכתובות גבל, או לוח גזר, ושם כבר מתחילה רגלה להתארך; בתל זית ראש האות כבר אופקי, כמו בכתובות מאוחרות יותר מן המאה ה-9 לפנה"ס.

האות נו"ן: גם היא איננה בטוחה. האות דמוית S, חלקה התחתון כפוף בזווית חדה יותר מחלקה העליון. האות נו"ן בעיזבת צארטה דומה לה, אולם גדולה יותר, וראשה פשוט כלפי מעלה.

האות סמ"ך: בתחילת השורה החמישית ישנה אות דמוית ארגז, כנראה עם חלוקה פנימית בקווית אופקית. האות נשרטה ולכן צורתה אינה ברורה לחלוטין, אולם יש הקבלה בינה לבין הסמ"ך (המסופקת) בעיזבת צארטה. יתכן שגם האות השישית מימין בשורה הרביעית נראית כך, אולם אליה צמוד קו קשתי, היוצא מפניה הימנית התחתונה, וקשה לדעת האם זה חלק מהאות או פליטת קולמוס.

האות עי"ן: עיגול ונקודה במרכזו. זו היא תכונה פיקטוגרפית אופיינית, המצויה בעיזבת צארטה ואף בתל פחריה, ונעלמת בכתב הפיניקי בגבל, כמו גם בלוח גזר ובכתובת מתל זית.

האות פ"א: זווית חדה מתונה הפונה ימינה, מן הסתם על פי כיוון הכתיבה. אפשר שפינה שמאלית של אות זו השתמרה בקצה הימני של השורה הרביעית.

האות קו"ף/רי"ש: קשה לדעת באיזו אות מדובר. ספק דומה קיים גם באוסטרקון מעיזבת צארטה. אחת האותיות היא בעלת ראש משולש, בעוד השתיים האחרות הן בעלות ראש עגול סגור.

האות שי"ן: דמוית הספרה 3, אלא שהקוויות נמצאות בזווית חדה זו לזו, וכיוונן הפוך מכיוון האות מ"ם. כך נראית האות גם בעיזבת צארטה, גם אם פניותיה שם מעוגלות ולא זוויתיות. בכתובת הפניקיות מגבל, כמו גם בלוח גזר ובקערה מתל זית, כולם בני המאה ה-10 לפנה"ס, האות כבר עומדת על שני חודיה, דוגמת האות W.

האות תי"ו: דמוית צלב העומד על רגלו. כדאי לציין שבכתב העברי בתקופות מאוחרות יותר התי"ו עומדת

טבלת השוואה בין כתובות כנעניות ופיניקיות שונות:

ח. קיאפה	+ 3 P P	5 0 1 5	ξ 6	κ γ	⊕	γ	υ	DA
עזבת צארטה	+ 3 P P	0	4	{ 0	Y F	⊕	⊕	E D Z P
ראשי חץ מאזורים שונים	+	γ γ	0 0	0 γ	I ⊕	⊕	⊕	⊕
	X W 4	φ	γ	>	⊕	≡	γ	{
תל פחריה	X W 4	φ	γ	>	⊕	≡	γ	{
ארון אחרם מגבל	X W 4	φ	γ	>	⊕	≡	γ	{

מהווה תופעה תרבותית אחת, של ראשי חץ ששימשו למאגיה או לשימוש טכסי אחר, והם נכתבו כל אחד על פי הכתב המקובל באזורו.

הצעת קריאה

הקריאה, כאמור, נעשית פה משמאל לימין, כשכל אפשרויות הקריאה מובאות:

אלתעש[ק] ועבדאת

שפטא?בואלמ [ ] א/ב/אל?

ג/א? [ל?] בעלל? ג? .....

א [ ] מונקמ?יח/סדמלכפ/ג

א/ס?ר/קמ/צ/נ עב/אד/ש? צ? ו/מ/נד/גרת

שורה 1. השורה הראשונה, שייכתן שאיננה הראשונה בטקסט אלא הראשונה ששרדה, היא הקריאה ביותר:

אל תעש [ ] ועבד א[...]

אם היתה אות בין השי"ן לוי"ו, הרי שעתה אי אפשר לקרוא אותה. אפשר להשלים "תעשק", "תעשר", ובשני המקרים הטקסט מקבל כאילו משמעות של דברי מוסר

בחרס. אפשר שזו הסיבה לכך שבאותיות רבות בעזבת צארטה הזויות מעוגלות, לעומת הזויות החדות כאן. עם זאת, אפשר שלא כל השורות באוסטרקון עזבת צארטה נכתבו באותה יד (מפי דמסקי בשיחה בע"פ). גם הקווים המשורטטים בין השורות מעידים על מיומנות ואולי אף מקצועיות. אפשר שהדבר מעיד על קיומו של מעמד סופרים בחברה שהתגוררה באתר.

כאמור למעלה, לפי הטיפולוגיה של קרוס לראשי החץ שהתגלו במקומות שונים בלבנט (Cross 1992), נראה שכתב האוסטרקון תואם את הקבוצה הקדומה מביניהם, שתוארכה על ידו למאה ה-12 לפנה"ס. לעיל הסקנו כי הטיפולוגיה של קרוס אכן נכונה, אלא שהאבחנה בין השלבים השונים גם כאן צריכה להיות רגינאליית ולא כרונולוגית: הקבוצה ה"קדומה" היא כנראה הקבוצה הדרומית, ובה החצים מאל חאדר ("חץ עבדלבת" בכמה הופעות). החצים ה"מאוחרים" יותר הם כנראה הצפוניים, ובהחלט ייתכן שזמנם של כל החצים קרוב הרבה יותר, והוא

הראשונה היא ציווי, כי אז אפשר שהמילה השנייה היא שם מקום (הקריאה "בצאלמ" אפשרית), ואולי היא תחילתו של ביטוי המציין את הדרך שבה יש לשפוט. **שורה 3.** זו השורה המחוקה ביותר באוסטרקון, ולא כל אותיותיה מזהות. שני הסימנים הראשונים אינם מזהים בוודאות, וכנראה חלקם מחוק. אפשר שהשנייה היא למ"ד, אמנם במנח שונה מההופעות האחרות של האות בכתובת. הראשונה יכולה להיות שריד של אל"ף, או אף ב"ת – בשני המקרים תהיה התוצאה מילת שלילה; ושוב המשמעות היא של ציווי כלשהו.

א/ב?ל?] [בעל]....

שורה 4.

א] [מ ונקמ יחד מלכ פ/ג

/ א] [מ ונקש יחד מלכ פ/ג

/ א] [מ וירש יסד מלכ פ/ג

השורה קריאה יחסית, אולם משמעותה לא ברורה. האותיות הראשונה והשלישית ברורות. אפשר שההשלמה היא "אדם" או "אדם". המילה האחרונה היא "מלך", ואחריה שריד של אות, שיכולה להיות גימ"ל או פ"א. אפשר שזה תחילתו של שם מקום, אולי מקום מלוכתו של המלך שעליו מדובר; אולי ניתן להשלים "מלך גת"]". ראוי לציין שהמקרא מתייחס למלך גת כמלך פלשתים (שמ"א כא יא – יד; שם כט ח), בעוד שאר שרי הפלשתים הם "סרנים". עם זאת, אין לדעת את זמנו של הכינוי "מלך" בטקסט זה, ואפשר שהוא כינוי מאוחר יותר, וכאמור, האפשרות הזו מסופקת ביותר.

אפשרויות הקריאה המוצגות פה מוטלות בספק. הן "נקם" הן "ירש" מובילות לטקסט שעניינו עימות. אולם, כאמור, הקריאה בעייתית מאד.

שורה 5. גם שורה זו מחוקה ברובה. שלש האותיות הראשונות ברורות למדי אך קריאתן קשה. בחינה מדוקדקת של הסימן הראשון העלתה שמדובר באות אחת, דמוית ארגו עם חלוקה פנימית. המקבילה הקרובה (אך המוטלת בספק) מעייבת צארטה תומכת בקריאה של האות סמ"ך, ואז המילה הראשונה היא "סרן". אם אכן השורה הקודמת מדברת על מלך גת, הקשר בין שתי

וצדק. אולי ההשלמה היא "תעשי", כצורה קדומה של "תעשה". אולם על פי הנראה מסתבר שאין שם אות נוספת, ואז הקריאה היא פשוט "אל תעש". מכל מקום, אחרי מילה זו יש כנראה הפרדה של שלש נקודות הניצבות זו מעל זו, כמו בכתובת מקדש החפיר מלכיש, או כתובת תל פחריה. גם בסוף השורה ניכר סימן זה. מן השורות הבאות נראה שלא בכל מקום הקפיד הכותב על ציון ההפרדה, ולכן גם כאן דומה שאנו רשאים להציע הפרדות מילים נוספות.

על פי הקריאה המוצעת "אל תעש" ניתן לקבוע את שפת הכתובת כעברית. השפות האחרות שרווחו באזור זה, הפיניקית בת הזמן והארמית (שממנה אין לנו תיעוד ממאה זו), אינן משתמשות בשורש זה כפועל. כפי שנראה להלן, ניתן לפרש גם את יתר שורות הכתובת מתוך העברית המקראית בלבד, כך שניתן להתייחס לכתובת זו ככתובת העברית הקדומה ביותר שיש בידינו. להלן נרחיב בנושא זה.

אחרי האות אל"ף השנייה ניכר זנב אות קטנה יחסית, העומדת על רגלה, ואפשר שזוהי תי"ו, הדומה לאות הימנית בשורה החמישית. המילה היא המילה המקובלת בעברית המקראית לציון המושא הישיר, ולפיכך גם המילה שלפניה היא פועל – "עבד"; אף פועל זה ייחודי לעברית ואיננו קיים בפיניקית (המשתמשת במקומו בפועל "פעל". הארמית, שהשתמשה בפועל זה, לא השתמשה במילה "את"). גם פועל זה, אפוא, מצביע על שפתה העברית של הכתובת.

שורה 2. גם אותיותיה של שורה זו קריאות, בין השאר הודות לצילומיו של גרג בירמן. אלא שהמחיקות בה רבות יותר. ברורה המילה "שפט" בתחילתה, והיא יכולה להיות הן פועל והן שם. מכיוון שבשורה הקודמת ככל הנראה יש ציווי (אל תעש) ייתכן שגם כאן יש לקרוא "שפוט", בציווי. אולם לא מן הנמנע שמדובר פה בתחילתו של שם פרטי. האותיות "אלמ" בהמשך השורה ברורות, אולם לפנייהן ואחריהן יש קשיי קריאה רבים:

שפט]ב] [וי?אלמ] [ב?ל?ט?

ראוי לציין את הופעתה השנייה באותה השורה של האות ט"ת, שבדרך כלל היא אות נדירה ביותר. אם המילה

השורות מובן. שאר השורה, עם זאת, כמעט בלתי קריא. המילה האחרונה מסיימת באות תי"ו, ולפניה אולי רי"ש; האות שלפניה היא דל"ת או גימ"ל.

סרנ ען [...] מג/דרת

המגרה נזכרת במקרא ככלי עבודה ששימש גם מכשיר עינויים (שמ"ב יב לא; מל"א ז ט).

זוהי, אם כן, הקריאה המוצעת:

אל תעשן [ ] ועבד את

שפט בואלמ [ ] אלט

אזל? ובעלל

א [ ] מ ונקמ יסד מלכ ג[ת]? / [?]?

סרנ ען [...] מג/דרת

כאמור, תחילת הכתובת מכילה כמה מילות ציווי, שאולי תכנן משפטי או מוסרי. לעומת זאת, סוף הכתובת מכילה מונחים שאולי הם מהתחום הפוליטי. בשלב זה קשה לומר יותר מכך, וכל שניתן לומר בוודאות הוא שמדובר בטקסט בעל משמעות רציפה, שאיננו סתם רשימת שמות, והוא מנוסח כמסר מאדם אל אדם אחר. אין לדעת האם מדובר במסמך רשמי או פרטי, ומכל מקום נראה שמדובר בסוג של התכתבות. חשיבות מיוחדת יש לזיהוי שפת האוסטרקון. על פי הנאמר לעיל, קריאת השורה הראשונה תומכת באפשרות שמדובר בטקסט עברי. אם כך הדבר, זהו הטקסט הראשון מתחילת תקופת הברזל II הכתוב עברית. החרסים האחרים בני התקופה הידועים

לנו הם כאמור החרס מעזבת צארטה והחרס מתל צאפי, לצידם אפשר לצרף גם את החרס מבית שמש, וכנראה מאוחרים להם לוח גזר והקערה מתל זית. בכל הכתובות האלה אין הוכחה לשפה ספציפית כלל. האוסטרקון מעיזבת צארטה וקערת תל זית כוללות רק רשימות אלפבית. החרסים מתל צאפי ובית שמש מכילים שמות פרטיים בלבד, ומפרסמי הכתובת מתל צאפי אף זיהו את השם כהודו אירופי. לוח גזר מכיל טקסט מלא, אולם כולו שמות עצם שאינם מעידים על שפת הכותב.⁹ אמנם האוסטרקון הנדון כאן איננו קריא במלואו, אולם ברור שאין בו רק רשימת שמות, והפעלים המזוהים בו הם עבריים.

עובדה זו, המצטרפת לממצא הקרמי של האתר ולממצא העצמות שבו, מחזקת את זיהוי האתר כאתר ישראלי או יהודאי.¹⁰

למרות חוסר בהירותה הרבה של הכתובת, דומה שיש בה כדי לתרום חומר לדיון בשאלת תפוצת ידיעת הקריאה והכתיבה בראשית תקופת הברזל II.¹¹ כבר צוין לעיל כי הקנקן, שעליו נכתבה הכתובת, יוצר באתר זה עצמו, ולא הגיע מבחוץ, ולפיכך גם הכתובת נכתבה במקום. למרות מיעוט החומר המקביל, ניתן לומר כי כותב האוסטרקון היה מיומן בכתיבה, ואפשר שמקצועו היה בכך. לאור כל הנתונים האלה, אם אכן מדובר במצודה מלכותית ישראלית מראשית ימי המלוכה המאוחדת, הרי שהימצאותו של מכתב בסמוך לשער העיר מעיד על מנהל ועל בעלי תפקידים יודעי קרוא וכתוב באתר זה, למרות ממדיו הלא גדולים.

הערות

- 1 חלוקה זו נכונה אף לפי התיארוכים המקובלים, שבמאמר זה יש ערעור עליהם. עיזבת צארטה ובית שמש שייכות כבר לתקופת הברזל I לכל המוקדם, לעומת הראשונות שזמנן למן ה־MBII ועד לסוף ה־LB.
- 2 לכך צירף זאס ניסיון פרשנות היסטורי, הרואה ביסוד הממלכות הלאומיות במאה ה־9 לפנה"ס, על פי שיטתו, זמן מתאים לפיתוח שיטת כתב חדשה. חשוב לציין, בהקשר זה, כי אין כל מקבילה היסטורית לפיתוח כתב חדש מסיבות פוליטיות. ההיפך הוא הנכון: מדינות חדשות תמיד מאמצות כתב שכבר קיים בסביבתן, ודבר זה נכון אף

- לגבי אימפריות חובקות עולם. סקירה וביקורת על ספרו של זאס תתפרסם בקרום ב [E] ע"י כותב שורות אלה. ראו גם Rollston 2008b.
- 3 בכפר ורדים ובטקה אפשר אולי לדבר על שלב מעבר: העי"ן עדיין בעלת אישון, קשה לדעת מהי תנוחת המ"ם, ואף כיוון הכתיבה אינו ברור.
- 4 נקודה זו אמנם בעייתית במקצת. כל ראשי החץ הגיעו לידיעתנו דרך שוק העתיקות, ומקורם ושייכותם הארכיאולוגי אינם ידועים. עם זאת, המידע החלקי מעיד על כך שחצי "עבדלבת", ה"קדומים", מוצאם מאל חאדר

עזרתו והערותיו המאלפות. וראו מאמרו בקובץ זה.
 8 על אף מורכבותה, אות זו כמעט ולא התפתחה בכתב העברי, ואף בכתבים הפניקיים והארמי שמרה על צורתה על לזמן מאוחר יחסית, יותר מהאותיות האחרות. זאת כנראה בשל נדירותה.
 9 ראו נוח 1989; למייר זיהה את החרס הזה כחרס פלשתי. מכל מקום ברור שאין וודאות שהוא הטקסט העברי הקדום ביותר.
 10 אמנם השפה כשלעצמה אינה מספיקה לזיהוי. אין או יודעים באיזו שפה כתבו הפלשתים, והשם יהודו אירופי מתל צאפי אינו מוסיף מידע לגבי השפה המדוברת, שאיננה בהכרח זהה לשפת השמות הפרטיים. אולם, כאמור, בצירוף שאר העדויות, ניתן לומר שזיהוי האתר כישראלי מסתבר מאד.
 11 ראו Rollston 2008a; Sanders 2008.

שליד בית לחם, בעוד המאוחרים מקורם בלבנון. אף חלק מהכתובות עצמן מעידות על כך – כינויים כגון "צורי" או "צידוני", וכן שמות פניקיים מובהקים.
 5 במקרא השתמר סיפור אחד, שבו משתמשים בחצים שאולי נושאים את שמו של היורה: בשמ"א כ מספור סיפורם של דוד ויונתן, הנפרדים זה מזה בעקבות כעסו של שאול. יונתן מסמן לדוד – ואולי מפיל גורל מאגי? – באמצעות חץ, שנעור אמור למצוא אותו בשדה. ייתכן שחציו של יונתן היו מסומנים על ידי חריתת שמו. זמנו של שאול, על פי הכרונולוגיה המקובלת, שלהי המאה ה' 11 לפנה"ס.
 6 נוח (Naveh 1989:77) מציין שבתל חלאף (היא גזון) הסמוכה יש כתובת פניקית מאותה תקופה. אולם אחרים רואים בה דווקא אותו הכתב של כתובת תל פחריה (Lipinski 1994:15-18).
 7 בשיחה בע"פ בביתו בתאריך 8.3.09. אני מודה לו על

ביבליוגרפיה

Dating, and Historical-Cultural Significance, BASOR 351, pp. 39-71.
 Mazar 1946 – Mazar B., The Phoenician Inscriptions from Byblos and the Evolution of the Phoenician – Hebrew Alphabet, Leshonenu 14, pp. 166-181 (Hebrew).
 Naveh 1982 – Naveh J., Early History of the Alphabet, Leiden.
 Naveh 1987 – Naveh J., Proto-Canaanite, Archaic Greek, and the Script of the Aramaic Text on Tell Fakhariyah Statue. In Miller P.D., Hanson P.D. and McBride S.D. (eds.), Ancient Israelite Religion: Essays in honor of F.M. Cross, Philadelphia.
 Naveh 1989 – Naveh J., Early History of the Alphabet, Jerusalem (Hebrew edition of no. 12).
 Rollston 2008a – Rollston C.A., The Phoenician Script of the Tel Zayit Abecedary and Pulative Evidence for Israelite Literacy, in Tappy – McCarter 2008, pp. 61-96.
 Rollston 2008b – Rollston, C.A., The Dating of the Early Royal Byblian Phoenician Inscriptions: A Response to Benjamin Sass. Maarav 15/1: pp. 57-93.
 Sanders 2008 – Sanders S.L., Writing and Early Iron Age Israel, in Tappy – McCarter 2008, pp. 97-112.
 Sass 2005 – Sass B., The Alphabet at the Turn of the Millennium, Tel Aviv.
 Tappy – McCarter, 2008 – Tappy R.E., McCarter P.K., (eds.), Literate Culture and 10th Century Canaan: The Tell Zayit Abecedary in Context, Winona Lake.
 Abou Assaf et al. 1982 – Abou Assaf A., Bordreuil P., Millard A.R., La statue de Tell Fekhereye et son inscription bilingue assyro-arameenne, Paris.
 Albright 1966 – Albright W.F., The Proto-Sinaitic Inscriptions and their Decipherment (HTS 22), Cambridge.
 Alexandre 2002 – Alexandre Y., A fluted bronze bowl with a Canaanite – early Phoenician inscription from Kefar Veradim. In Gal Z. (ed.), Eretz Zafon: Studies in Galilean Archaeology, Jerusalem.
 Cross 1954 – Cross F.M., The evolution of the Proto-Canaanite Alphabet, BASOR 134, pp. 15-54.
 Cross 1967 – Cross F.M., The Origin and Early Evolution of the Alphabet, EI 8, pp. 8*-24*.
 Cross 1980 – Cross F.M., Newly Found Inscriptions in Old Canaanite and Early Phoenician Scripts, BASOR 238, pp. 1-20.
 Cross 1984 – Cross F.M., An Old Canaanite Inscription Newly Found at Lachish, Tel Aviv 11, pp. 71-76.
 Cross 1992 – Cross F.M., An Inscribed Arrowhead of the 11th Century B.C.E. in the Bible Lands Museum in Jerusalem, EI 23, pp. 21*-26*.
 Lipinski 1994 – Lipinski E., Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics II (OLA 57), Leuven.
 Maeir et al. 2008 – Maeir A.M., Wimmer S.J., Zukerman A., Demsky A., A Late Iron Age I/Early Iron Age II Old Canaanite Inscription from Tell es-Safi/Gath, Israel: Palaeography,

הכתובת מחורבת קיאפה: הערות והארות א'

עדה ירדני

האוניברסיטה העברית בירושלים

תיאור כללי

לפנינו אוסטרקון (גובה כ־15 ס"מ; רוחב 11.5–16.7 ס"מ; עובי כ־0.6 ס"מ) שעליו 5 שורות של כתב ר־4 קווים מפרידים בין השורות, כתובים בדיו שחורה על צדו הקעור בניצב לסימני האובניים. הגובה הממוצע של האותיות כ־1.5 ס"מ. השבר העליון של האוסטרקון קטע חלק מן האותיות בשורה הראשונה; אי לכך ייתכן שחסר טקסט מעל לשורה זו. גובה השולים התחתונים כ־3–4 ס"מ. נראה שיש סימני הפרדה בצורת שלוש נקודות ניצבות ואולי גם קווי הפרדה מאונכים בין המלים.

זמנו של הטקסט מבחינה פליאוגראפית הוא סוף המאה ה־11 לפנה"ס בקירוב. כיוון הכתיבה הוא כנראה משמאל לימין בכל השורות, אבל תנוחת האותיות הבודדות אינה זהה בהיקריותיהן השונות. 17 אותיות במערכת האלפביתית ניתנות לזיהוי (כמה מהן מופיעות יותר מפעם אחת). טיבו של הטקסט אינו נהיר. העובדה שנכתב על הצד הקעור (הפנימי) של החרס מוציאה מכלל אפשרות את היותו כתובת על פני כד. לא ברור אם הריוחים הגדולים בין אותיות מסוימות מעידים על הפרדה בין המלים או על אותיות שנמחקו במשך הזמן עד שאין להבחין בהן עוד. גודל הכתובת וגודל האותיות וכן קיומם של קווי הפרדה (השוו לכתובת הפרוטו־סינאית רבנקבנם ולכתובות על אוסטרקונים מקורינתוס, שיש בהן קווי הפרדה בין השורות), מעידים אולי על טקסט מונומנטאלי, כגון כתובת הקדשה או כתובת קבורה ואולי טקסט מאגי, ולא דווקא על תרגיל כתיבה או אפילו רשימת שמות פרטיים.

הטקסט והערות עליו:

אלתעש[?]: ועבדא[?]:

שפט [?]ב[?]ואלמ[?]שפט י.

[?]גר [?]בעלל...מ[?]כי

א[?]מ.מ.נקמבדמלכ

חרמ[?]שכ.גרת.

שורה 1. אם זו תחילתו של הטקסט, הקריאה המוצעת אלתעש עשויה להעיד על טקסט עברי. אולם, כאמור, ייתכן שזה המשכה של שורה קודמת שלא השתמרה. שלוש האותיות הראשונות – **אלת** – עשויות להיות מלה לעצמה אבל האותיות התוכפות – עי"ן ושי"ן – אינן מהוות שם אלה מוכרת (קשה לתאר שהכוונה לעשתרת; אות מחוקה שאולי הופיעה אחרי שי"ן אינה נראית כתי"ו). שלוש נקודות ניצבות מופיעות לפני המלה הבאה ואפשר שהן מסמנות הפרדה בין המלים. אחרי האותיות **עבד** מופיעה אל"ף הדבוקה למלה ואולי עוד אות מחוקה (תי"ו מסופקת מאוד) ואחריה עוד שלוש נקודות ניצבות. אחריהן קו ההפרדה מתעקם בסופו כלפי מעלה. שני הסימנים הדחויים בצד הימני למעלה שייכים אולי לשורה הבאה.

שורה 2. הקריאה **שפט** נראית נכונה. אחריה יש ריווח שאולי הכיל אות או סימן הפרדה שקשה להבחין בקיומם. האות בי"ת שאחרי הריווח נראית כעומדת לבדה, ואולי היא מלית ללא ציון התנועות אבל ייתכן שחסרה אות אחריה. האות וי"ו אולי מופיעה לפני המלה **אלמ**, אולם ייתכן שאין זו וי"ו אלא צד"י ובמקרה זה המלה תיקרא **צאלמ**. אחריה יש ריווח או אות שנעלמה ואחרי כן כנראה שוב האותיות **שפט**

סימן הפרדה, צמוד סימן הנראה כיו"ד. אחרי יו"ד כנראה מופיעות האותיות ב"ת, דל"ת, מי"ם, למ"ד וכ"ף, המהוות ביחד את הרצף **בדמלך** היכול להיות שם פרטי, המתפרש בדרך כלל כקיצור של בידמלך. אם כך הדבר, אולי נוצר כאן שיכולות של יו"ד ובי"ת במקום בי"ת ויו"ד. במקרה זה אפשר לשער, באופן ספקולטיבי למדי, שמדובר בשתי מלים – ביד מלך **שורה 5**. צורת האות הראשונה אינה ברורה. אולי זו חי"ת, קטנה מן המצופה. אם אמנם כך הדבר, ואם האות התוכפת היא רי"ש (ולא קו"ף), אפשר אולי לקרוא את המלה **חרם**. אחריה יש שרידים בלתי מזוהים של דיו (אולי סימן הפרדה?) ואחרי כן סימן גדול, אף הוא בלתי מזוהה. אחריו באות האותיות שי"ן, וללא סימני הפרדה אולי כ"ף, אות בלתי מזוהה, גימ"ל, רי"ש, תי"ו ואולי שריד של עוד אות. קשה לזהות מלים ברצף האותיות הזה, למעט, אולי, המלה **גר** (המופיעה אולי גם בשורה 3).

לסיכום, אם הקריאה נכונה, הטקסט הוא בלשון שמית, אולי עברית. אם קוראים אותו כלשון שמית, אולי נזכרים בו **עבד** (שם או פועל), **שפט** (פעמיים? שם או פועל), **אלם** (=אלים?), **בעל** (=אדון?) או **עלל** (=עולל?). **נקם, מלך, ואולי חרם**. היות שקשה לצרף את המלים הללו בטקסט לכדי משפטים והיות שלא ידוע על טקסט דומה לו, קשה לומר מה טיבו של הטקסט. רוב המלים/השורשים הללו מופיעים גם בשמות פרטיים, ולכאורה ניתן היה לראות את הטקסט כרשימת שמות. אך אפשרות זאת אינה סבירה בעיניי, משום שבין המלים הללו מופיעים עוד סימנים שכנראה אינם רכיבים בשמות פרטיים.

ומעליהן מצד ימין אולי יו"ד ואות בלתי מזוהה. **שורה 3**. קריאת שתי האותיות הראשונות מסופקת מאוד. אולי גימ"ל ורי"ש הפוכות על ראשן המהוות את המלה **גר**, וזאת בתנאי שלא היו לפנין ואחריהן אותיות שנמחקו. שרידי דיו ניכרים לפני מה שנראה כבי"ת. אין זה ברור אם הייתה זו אות או סימן הפרדה. אחרי בי"ת מופיעות עי"ן ולמ"ד וביחד נוצר הרצף **בעל**. בהעדר ריווח או סימן הפרדה אחריהן, האות למ"ד התוכפת נראית כשייכת למלה אולם היא עשויה להיות גם תחילתה של המלה הבאה, ואולי היא מלית ללא ציון תנועות, היות שאחריה יש נקודה שאינה מתחברת לקו האנכי התוכף. אם הנקודה והקו מהווים יחד אות – זו יכולה להיות וי"ו. הסימן הגדול שאחריה ולפני מי"ם לא זוהה. אחרי מי"ם יש ריווח ואחריו שרידים דהויים של שני סימנים, שאולי אפשר לקראם ככ"ף ויו"ד – **כי?**

שורה 4. בראש השורה מופיעה אל"ף בודדת ואחריה ריווח גדול ללא שרידי דיו. אחרי הריווח כנראה מופיעה האות מי"ם ואליה צמוד מימין קו אנכי, לא ישר, הכפוף בשני קצותיו. הצמידות של שני הסימנים עשויה אולי לרמוז על היותם סימן אחד, אבל סימן זה אינו מוכר ולכן השערה זו מסופקת. לפיכך ייתכן שהקו הוא סימן הפרדה. אם כך אפשר שהריווח שלפני מי"ם בכל זאת הכיל אות שנעלמה (אולי למ"ד? ראה אלמ בשורה 2), ואולי אל"ף ומי"ם הן שתי מליות ללא ציון התנועות (כגון או, מה, מי וכדומה)? בהמשך מופיעות כנראה האותיות **נקם**. אם קריאה זו נכונה, הרי שהקו האנכי התחתון באות מי"ם חסר והאות דומה לשי"ן (ועדיין קשה יותר לקבל את המלה **נקש** אם כי אין להוציאה מכלל אפשרות). מימינה של אות זו, ללא

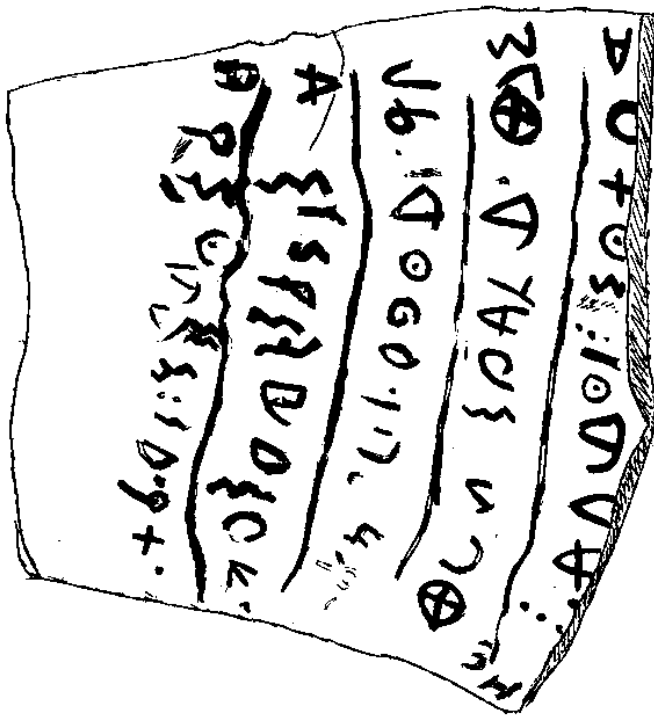

הכתובת האניגמטית מחורבת קיאפה: צורתה וסוגתה¹ הערות והארות ב'

אהרן דמסקי
אוניברסיטת בר אילן

אוסטרקון זה הוא ייחודי בין הכתובות הצפון-שמיות. יושם לב, שהכתובת נכתבה על הצד הקעור של החרס³ ולא, כמקובל, על צדו הקמור. ככל הנראה ניזוק החרס בקצהו, ומספר אותיות המופיעות בשורה הראשונה נפגעו במקצת. משגב קרא את הטקסט משמאל לימין בדומה לחרס מעזבת צרטה. הוא קרא חלק מהאותיות וצירפן למלים עבריות.

את הכתובת באוסטרקון שנמצא בחורבת קיאפה לא ניתן לקרוא בקלות. אף צילומי אינפרא-אדום מתקדמים כמעט שלא סייעו בכך. רק הודות לפענוח הכתובת ולפרסומה על ידי ד"ר חגי משגב ניתן היום לדון בה.² החרס נושא הכתובת הוא שבר של קנקן גדול שנוצר כנראה באתר זה, עיר יהודאית מהמאה ה' לפנה"ס. הוא נתגלה בחדר קרוב לשער המערבי של העיר.

הראשונה הם סימני הפרדה. באותו תפקיד משמש גם הסימן הדומה המופיע אחרי האל"ף בסוף אותה שורה, אם אין הוא למ"ד פגועה. נראה לי כי שלוש האותיות האחרונות בשורה השנייה זהות לשלוש האותיות הראשונות באותה שורה - כלומר **שפט**, ואם כך הוא, נראה שהכותב סובב את תנוחת השי"ן והפ"ה. הבי"ת בשורה השלישית מעידה שהכותב המשיך באותו כיוון, אבל הסימנים הבאים בעייתיים. בשורה הרביעית האל"ף והאות האחרונה, הנראית ככ"ף, נכתבו משמאל לימין. הסימנים הנראים בעיניי כקו"ף וצד"י (הסימנים השני והשלישי) בשורה החמישית, וכן האותיות שלהן רגליים (קו"ף או רי"ש) המופיעות כבר בשורה הרביעית, מעידות שהכותב הלך וסובב את החרס מספר פעמים כעת ב-90 מעלות נגד כיוון השעון,² כדי לסיים בכתיבה אופקית. יש לתמוה על צורת התרגיל המוצע כאן, שאין לו אח ורע באוסף הממצאים האפיגרפים, אף שהמטרה הפדגוגית לתרגל את כתיבת האותיות בכיוונים שונים היא ברורה.

זוהי אפוא הצעת הקריאה שלי:

שורה ראשון: **א ל ת ע ש** [..] **ע ב ד א ל ?**

שורה שניה: **ש פ ט ב נ ? א ל מ ש ? פ ? ט**

שורה שלישית: **X X ב ע ל ...**

שורה רביעית: **א ... מ ש ר .. ב ע ? מ ל כ**

שורה חמישית: **? ק צ ע ... ג ר ת**

נראה אפוא כי האוסטרקון מחורבת קיאפה הוא תרגיל בכתיבת אותיות האלפבית בכיוונים שונים ובתנוחות שונות. לדעתי, הבחירה לכתוב את הטקסט בצדו הקעור של החרס אפשרה להגשים את הרעיון החדשני של כתיבה מסתובבת, כביכול על צירו של החרס בצד הקמור (ראו את התמונה להלן).

סוגה ותוכן

מעבר לפענוחן של האותיות הבודדות, יש לעמוד על המבנה הפנימי של הטקסט, או לחפש אחר מלים מנחות שיצביעו או ירמזו לסוגה האפיגרפית, בין

הניתוח הפליאוגרפי

משגב הציעי מספר הצעות לכמה מהאותיות. הצעותיו תהיינה בסיס לדיון הבא. קריאתו של משגב:

אלתעש[ק] ועבדאת

שפטא?בואלמ] ב/אל?ט

ג/א? [ל?] בעל?ל ג? .....

א]מונקמ?יח/סדמלכפ/ג

א/ס?ר/קמ/צ/נ עב/אד/ש? צ? ו/מ/נד/גרת

את עינו של המתבונן באוסטרקון תופסים ארבעה קווים המפרידים בין שורה לשורה. מה היה תפקידם של קווים ייחודיים אלה בטקסט? ניתן היה לצפות כי קווים אלה ישמשו את הכותב לעיצוב האותיות כקווי תקרה שמהם ייתלו האותיות, או כקווים תחתונים שמעליהם תעמודנה האותיות.⁴ אולם האותיות אינן נוגעות בקווים המסומנים! כיוון שכך אני מציע כי תכליתם של הקווים שונה היא, וכי באמצעותם הודיע הסופר-המורה לתלמידו שלפחות את השורה הראשונה ואולי גם את השנייה, ולפחות חלק ממנה, יש לקרוא אנכית. זאת אומרת, כדי לקרוא את שתי השורות הראשונות היה צריך לסובב את האוסטרקון 90 מעלות בכיוון השעון. ייתכן שהמורה בחר לפתוח בשיטה ארכאית זו של כתיבה אנכית, הידועה מצרביט אל-ח'אדם ומכתובות קרובות בזמן ובמקום,⁵ מכיוון שהיה לפניו מודל קדום, או שמוא כדי לאתגר תלמידו. צורתן של אותיות אחדות בשורה הראשונה קרובות יותר לצורות הקדומות של הכתב (פרוטו)-כנעני המאוחר ומאששות את ההשערה בדבר הכתיבה האנכית. למשל, תנוחת האל"ף בצורת V קרובה לפיקטוגרף (אות שהיא ציור בפני עצמו). כמו כן יש לשים לב לצורתה האופקית המצויה של המ"ם, וגם הבי"ת העומדת יפה, ולא על פניה, כפי שהציע משגב. אף תנוחותיהן של האותיות אל"ף שבשורה השנייה והבי"תים שבשורות השנייה והשלישית מצביעות על כך שהן נכתבו מימין לשמאל.

לכאורה, אין בחרס סימני הפרדה ברורים בין מלים, אך ייתכן שהנקודות⁶ וכן הקו הקצר במקום השישי בשורה

שופך אור על דרכי החינוך הפורמאלי בישראל בסוף המאה ה־19 וראשית המאה ה־20 לפנה"ס. מן העיון בו ניתן להסיק כי שינון רשימות אנציקלופדיות והעתקתן היו חלק מתוכנית הלימודים האלמנטרית בהכשרתו של הסופר. דוגמות של תרגילי בית ספר נמצאו במרכזי תרבות של סופרים במצרים ובמסופוטמיה. הם השפיעו על הכשרת סופרים במנהל הכנעני,¹² והשאירו את רישומם בשרות המנהלי של ממלכות ישראל. את האוסטרקון הנדון ניתן להשוות לשברי הטקסטים שנתגלו בתל־אפק מהמאה ה־1 לפנה"ס: שבר מס' 1 המשמר מסורת שאינה קנונית של רשימת מלים שבה משולבים מונחים מהפולחן ומהחקלאות.¹³ בטקסט אחר מאפק מופיעה רשימה תלת־שונית של נוזלים: מים, יין, שמן ודבש.¹⁴ כמו כן ניתן להעמידו בשורה אחת עם שריד מסדרת חרה־חובולו מהמאה ה־1 לפנה"ס שנתגלה באשקלון, ועם טקסטים מחצור המתוארכים לתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת.¹⁵ מקבילה ספרותית מקראית של רשימות דומות מתוך ספרות החוכמה, היא רשימות החי והצומח בתיאור חכמת שלמה (מל"א ה, יב-יג). נראה כי המתלמידים שרו את הרשימות הללו כדי לשנן בעל פה.¹⁶ אף את לוח גזר, מהממצאים האפיגרפיים המפורסמים, ניתן למנות באותה סוגה של חומר לימודי מהמאה ה־1 לפנה"ס, העוסק בסדרי עולם. הלוח הזה, שבו מבנה שירי קצוב, מהווה דוגמה מאלפת לאופן שבו הועברו ידיעות על העולם הן בכתב והן בעל פה. מעבר לתרגילי כתיבה משתקפת כאן המטרה הפדגוגית של הוראת חוכמה ומידע על סדר העונות בשנה החקלאית. לסיכום, החרס מחורבת קיאפה מצטרף לממצאים אפיגרפיים אחרים המאירים את דרכי החינוך הבסיסי הפורמאלי בישראל הקדומה. הוא מדגים בפנינו תרגול כתיבה מקורית ומדגים גם את תכני הלימוד בהביאו רשימת מונחים של בעלי סמכות אלוהית ואנושית שאותה נדרשו התלמידים לשנן.

שהיא טקסט לימודי, מכתב או חיבור ספרותי.⁸ ניתוח שיטתי כזה פותח אפשרויות לפענוח נוסף של התעודה. בעקבות משגב, הצלחנו לקרוא מספר מלים באוסטרקון קשה זה. ניתן להבחין כאן במילים 'אל תעש'. משגב קרא גם את המילים 'מלך', 'שפט', 'עבד' ואולי את המלה הפלשתית 'סרן', המופיעה במקרא רק בצורת הרבים.

אף לפי קריאתו של משגב, אין כאן רצף טקסטואלי. על כן יש להניח שזוהי רשימה של תוארי אדם בעלי סמכות או כינויי אלים. רשימת מונחים כזאת, המכונה 'רשימה אנציקלופדית', צפוי שתימצא בתרגיל בית־ספר. דוגמה מובהקת לכך היא האונומסטיקון של אמנופה מתקופת הממלכה החדשה במצרים.⁹ במובאות מספר 63–229 בתעודה זו מופיעה רשימת מונחים ומושגים בדירוג יורד: אל, אלה, מלך ואנשי חצרו, פקידים, אנשי צבא, בעלי מלאכה ופועלים למיניהם. דוגמה נוספת לסוגה כזו מהמרכזים האכדיים היא סדרת Lu-Áa¹⁰. לאור טקסטים אלו המציגים רשימות של אנשים והתארים שנשא, אני מציע שהחרס מחורבת קיאפה הוא טקסט לימודי בסיסי, שבו מונחים חברתיים ודתיים, המציינים אנשים בעלי סמכות או כינויי אלים:

בשורה הראשונה: אל או אלת,¹¹ ואולי שתי המילים הראשונות אלת עש[ת]ר או לחילופין עש[ה]; עבד א[ל].

בשורה השנייה: שפט, ב[ן] אלם, ואולי שוב שפט.

בשורה השלישית: בעל.

בשורה הרביעית: שר, מלך.

בשורה החמישית: משגב קרא סרן, אך כיוון שהאות השנייה והשלישית נראות כקו"ף וכצד", מוצע לקרוא קצ, שהוא צורה מקוצרת לקצין (השוו קצ' קצ'י; בערבית); עבד; ולבסוף גרת, כמו בצירוף המקראי 'גר תושב'.

אם אכן לפנינו טקסט לימודי המיועד לקריאה קלה – ואישוש לכך ניתן למצוא בגודל החרס (15x15 סמ') ובגודל האותיות – אזי האוסטרקון מחורבת קיאפה

- הערות
- 1 אני מודה לפרופ' י' גרפינקל שאפשר לי לבדוק את החרס.
  - 2 ראו מאמרם של משגב, גרפינקל וגנור בקובץ זה.
  - 3 כתיבה בצד הקעור של החרס היא נדירה וכשהיא מופיעה הינה המשך של טקסט שנכתב בצד הקמור, למשל במכתב מס' 3 בלכיש וראו: ש' אחיטוב, הכתב והמכתב, ירושלים תשס"ה, עמ' 56-63.
  - 4 השוו את הכתובות המונומנטליות של מלכי שמאל כלמו ובררכב, H. Donner, W. Roellig, Kanaanaische und Aramaische Inschriften, Wiesbaden 1964, # 24 and 217
  - 5 פ' קרוס קרא את האוסטרקון בן סוף המאה הי"ב לפנה"ס מבית שמש בשורות אנכיות. ראו: F.M. Cross, "The Origin and Early Evolution of the Alphabet", EI, 8 (1967), pp. 17*-18*
  - 6 השוו את הכד מלכיש, F.M. Cross, "The Evolution of the Proto-Canaanite Alphabet" (1954) reprinted in Leaves from an Epigrapher's Notebook, Winona Lake 2003, pp. 310-311
  - 7 אבל ראו J. Naveh, "Some Considerations on the Ostrakon from Izbet Sartah", IEJ 28 (1978), pp. 31-35, esp. p. 32
  - 8 השוו A. Damsky, "Reading Northwest Semitic Inscriptions", BA 70/2 (2007), pp. 68-74
  - 9 A.H. Gardiner, Ancient Egyptian Onomastica, 1. Oxford 1947, pp.13*-98*, Section iii "Persons, Court, Officers, Occupations", numbers 63-229
- 10 Materials for the Sumerian Lexicon (MSL XII); see also Reallexicon der Assyriologie, 6 pp. 628-629
  - 11 ייתכן שזהו ביטוי לסמכות.
  - 12 A. Damsky, "The Education of Canaanite Scribes in the Mesopotamian Cuneiform Tradition", in J. Klein and A. Skaist (eds.), Bar Ilan Assyriological Studies, Ramat Gan 1990, pp. 157-170
  - 13 W. Horowitz and T. Oshima, Cuneiform in Canaan-Cuneiform Sources from the Land of Israel in Ancient Times, Jerusalem 2006, pp. 29-31
  - 14 שם, עמ' 31 ואילך, כנראה המונח החסר הוא חלב או דם, השוו משנה, מכשירין ו, ד: "שבעה משקין הן הטל והמים והיין והשמן והדם והחלב ודבש דבורים. דבש צרעים טהור ומותר באכילה".
  - 15 J. Huehnergard, שם, הורוביץ ואושימה, עמ' 43. ראו גם: J. Huehnergard and W. van Soldt, "A Cuneiform Lexical Text from Ashkelon with Canaanite Column", IEJ 49 (1999), pp. 184-192. הטקסט הרב לשוני הזה מקביל לשבר מ־Emar. יש לציין כי הטורים נעשו כדי להבדיל בין השפות, השוו הורוביץ וטושימה, עמ' 73-74.
  - 16 D. Carr, Writing on the Tablet of the Heart, Oxford 2005, passim

הכתובת מחורבת קיאפה: הערות והארות ג'

שמואל אחיטוב
אוניברסיטת בן גוריון

ראשית, ברכותי לד"ר חגי משגב על תוצאות המאמץ שהשקיע בפענוח האוסטרקון הקשה מחורבת קיאפה. בדברי הבאים אגיב ואעיר על קריאתו של משגב את האוסטרקון ועל פירושו לכתוב.

שורה 1: לא נראה לי שהייתה אות בין השי"ן של 'תעש' לסימן ההפרדה של שלוש נקודות ניצבות (שמתוכן שרדו רק שתיים). לדעתי, הדבר שרואים בין השי"ן לו"ו הוא כתם ולא רגל של אות, אם נוסף שם אות, היא תהיה קרובה מדי לשי"ן והאותיות תהיינה צפופות יתר על המידה. את הכתם כאן אני משווה לכתם שבשורה 2 בין הטי"ת לבי"ת. שם הכתם דומה הרבה יותר לרגל של אות, אבל ברור שאינו אות משום שהוא כמעט דבוק לבי"ת שאחריו, כך גם בשורה הנוכחית ולכן לא נראה לי להשלים תעש[ק]. עלינו להישאר עם מה שאנחנו רואים: "אל תעש".

"ועבד את" – מהו"ו שרדה רק הרגל, אבל ההשלמה מסתברת ביותר. גם מהת"ו שרד רק מעט, קצה קצה של הרגל. למרות זאת ההקשר דורש את ההשלמה הזאת ואינני רואה אפשרות לאות אחרת, מבחינה גרפית או עניינית. משגב הראה יפה שהשימוש בצורות פועליות משורש עב"ד מיוחד לעברית. הפיניקית אינה משתמשת בצורות פועליות משורש עב"ד אלא בצורות משורש פע"ל. יש בפיניקית יוצא מן הכלל אחד: לעבוד לאל או למלך. כך בכתובת אזתוד (KAI: no. 26):

"אש בל אש עבד כן לבת מפש", אשר איש לא עבד כך לבית מפש (AI: 15-16); "וברבם יעבד לאזתוד", ויעבדו הרבה לאזתוד (AIII: 10-11; CIV: 11). כמובן, שם העצם עבד נמצא בשימוש בפיניקית, לרוב במובן של וסאל, עבד לאל, שר (כמו בעברית), וכרכיב בשמות

פרטיים. בפוגית המצב שונה. יש שיציעו כי בפיניקית קדומה, או בכנענית דרומית, שימש שורש עב"ד בהקשר רחב יותר, אבל אני אין לי אלא מה שרואות עיני. שני שימושים אלה בשורשי עב"ד ועש"י מציבים את הכתובות בתחום העברית. יתר על כן, אילו הכתובת היתה פיניקית, מלית הציון למושא הישיר היתה צריכה להיכתב "אית" (ולא "את"), כך היא נכתבת לפני שם עצם ללא כינוי חבור. השוו "וברך בעל כר[נ]תריש אית אזתוד" (KAI: no. 26; AIII: 2-3).

דא עקא: הת"ו של "את" מוטלת בספק. אם אין אות בין האל"ף לנקודות ההפרדה (:), הרי שלפנינו כנראה שם עצם פרטי "עבדא" שלפניו ו"ו החיבור. השם עבדא הוא שם תיאופורי מקוצר המופיע באוצר השמות השמיים-מערביים. כך בין השמות העבריים במקרא (מל"א ד, ו; נחמ' יא, יז) וכן במקורות אפיקריים עבריים, עמוניים, פיניקיים ופוניים. לפיכך אין בשם עבדא שום מפתח לזהות את לשון הכותב.

אינני יכול לקבל את הצעת הקריאה המפתה של משגב: "שִׁפְט", שיחד עם הצעתו 'אל תעש[ק]', והמשכה 'בצאלם', יוצרים רצף בעל משמעות המעמיד בפנינו טקסט ספרותי יפה עם משמעות מוסרית: מעין הוראות לשופט. לצערי איני יכול להרחיק לכת עם משגב בשחזורו הספרותי. התיבה "שפט" אינה יכולה להיות צורה פועלית. היא לא תשתלב עם מה שכתוב לפניה: "ועבד את שפט", ההקשר הברור מחייב לקבוע ש"שפט" הוא שם עצם פרטי.

סופה של השורה בעייתי. יש בו מקום לשתי אותיות, אלא שכלל לא ברור אם כתוב שם משהו. שהרי אם היה כתוב, אין רצף בין סוף השורה הראשונה לתחילת

ראשית, ברכותי לד"ר חגי משגב על תוצאות המאמץ שהשקיע בפענוח האוסטרקון הקשה מחורבת קיאפה. בדברי הבאים אגיב ואעיר על קריאתו של משגב את האוסטרקון ועל פירושו לכתוב.

שורה 1: לא נראה לי שהייתה אות בין השי"ן של 'תעש' לסימן ההפרדה של שלוש נקודות ניצבות (שמתוכן שרדו רק שתיים). לדעתי, הדבר שרואים בין השי"ן לו"ו הוא כתם ולא רגל של אות, אם נוסף שם אות, היא תהיה קרובה מדי לשי"ן והאותיות תהיינה צפופות יתר על המידה. את הכתם כאן אני משווה לכתם שבשורה 2 בין הטי"ת לבי"ת. שם הכתם דומה הרבה יותר לרגל של אות, אבל ברור שאינו אות משום שהוא כמעט דבוק לבי"ת שאחריו, כך גם בשורה הנוכחית ולכן לא נראה לי להשלים תעש[ק]. עלינו להישאר עם מה שאנחנו רואים: "אל תעש".

"ועבד את" – מהו"ו שרדה רק הרגל, אבל ההשלמה מסתברת ביותר. גם מהת"ו שרד רק מעט, קצה קצה של הרגל. למרות זאת ההקשר דורש את ההשלמה הזאת ואינני רואה אפשרות לאות אחרת, מבחינה גרפית או עניינית. משגב הראה יפה שהשימוש בצורות פועליות משורש עב"ד מיוחד לעברית. הפיניקית אינה משתמשת בצורות פועליות משורש עב"ד אלא בצורות משורש פע"ל. יש בפיניקית יוצא מן הכלל אחד: לעבוד לאל או למלך. כך בכתובת אזתוד (KAI: no. 26):

"אש בל אש עבד כן לבת מפש", אשר איש לא עבד כך לבית מפש (AI: 15-16); "וברבם יעבד לאזתוד", ויעבדו הרבה לאזתוד (AIII: 10-11; CIV: 11). כמובן, שם העצם עבד נמצא בשימוש בפיניקית, לרוב במובן של וסאל, עבד לאל, שר (כמו בעברית), וכרכיב בשמות

הסימן הראשון ואיני מוצא קשר בין ה"מלך" שבסוף שורה 4 ל'סרן' שבראש שורה 5.

הקריאה 'מגרת' ברורה. ברור שאין כאן דל"ת משום שלדל"תין האחרות בכתובת אין רגליים. יש על כן לקרוא "מגרת". קשה להכריע אם הכוונה ביחיד, וזאת הת"ו של שם עצם נקבה נשמר, או אולי זה בלשון רבות דווקא? האם הכוונה למגרות של המקרא (שמ"ב יב, לא; מל"א ז, ט; דה"א כ, ג)? או אולי צורת נקבה מלשון מגור, פחד?

מסקנות

א. עד כמה שאפשר ללמוד מטקסט שחלק גדול ממנו אינו ניתן לקריאה ולפיענוח, ושכתבו קודם להתגבשות הכתבים הלאומיים, הכתובת עשויה להיות עברית. השימוש בצורות פועליות משורשי עב"ד (אם אין כאן שם עצם פרטי 'עבדא') ועש"י תומכים בעבריות של הכתובת. מקום מציאתו של האוסטרקון והיותו מחרס מקומי אמנם אינם יכולים לשמש ראיה מכריעה ללשונו, אבל הם יכולים להצטרף לשאר הראיות בחינת תנא דמסייע. למרות שהטקסט מקוטע, הוא נראה לי כתרגול. ניתן לראות שאיננו טקסט אדמיניסטרטיבי. הוא גם איננו מכתב ענייני. אין לפנינו טקסט רצוף וקוהרנטי: בשורות 1-2 אין קשר ענייני בין התיבות "אל תעש ועבד א[ת] שפט" (או "אל תעש ועבדא"), הן אינן מצטרפות למשפט שלם. על פי סדר המשפט בעברית, אחרי היוסיב (לא ציווי) "אל תעש" צריך לבוא המשך: "אל תעש" כך או כך. אחר כך יכול המשפט להמשיך ב"ועבד את". אחרת עלינו להניח שהמושא של "אל תעש" קדם, כמו: "יין ושכר אל תשת" (וי' י, ט); "גר ועני אל תעשקו" (זכ' ז, י). אבל איני רואה מה יכול לקדם את "אל תעש" (בעברית לא משתמשים כל כך הרבה בעש"י כפועל עזר כמו בשפות האירופאיות המרבות להשתמש בפועלי עזר, למשל באנגלית (to do)). למעשה רק כשאין אפשר להשתמש בצורה פועלית אחרת, עש"י עומד כפועל עיקרי. בכל הדוגמאות שאני מכיר היוסיב קודם למושא.

השורה השנייה, ואין לקרוא "ועבד את שפט" (גם אין לשכוח שהת"ו במלית "את" מסופקת).

שורה 2: אפשר שבין הטי"ת של 'שפט' לבי"ת היתה אות צרה, אולי רי"ש, כי אין מקום לאות רחבה כגון אל"ף. במקרה כזה, יהיה מקום להשלים את השם: 'שפטן] ב'. אבל אין לי הצעה להשלמה. בהמשך השורה: אני סבור שהאות שלפני צרור האותיות "אלמ" היא ו"ו (ולא צד"י כהצעת משגב), ומציע לקרוא: "ואל", כמו בראש האוסטרקון "אל תעש", וכך אולי גם בראש שורה 3. ההמשך אינו קריא, חוץ מהטי"ת הברורה בסוף השורה.

שורה 3: אם כתוב כאן שם האלהות 'בעל' זה מעניין מאוד. אולי הכוונה לשם האל, או שזה רכיב בשם תיאופורי. גם אם כך הדבר, אל נמהר להסיק מזה מסקנות תיאולוגיות.

שורה 4: הקריאה מסופקת כמו שהראה משגב. את המלה הראשונה הוא הציע להשלים 'א[ד]ם' או 'א[ר]ם', אך שתי ההשלמות מפוקפקות בעיניי. אם הכתובת היא באמת מתקופת הברזל II, אין לצפות כי ארם תמצא כאן. ההשלמה 'אדם' נראית קשה, בין שנקרא אָדָם (קריאה מפוקפקת מבחינה היסטורית) בין שנקרא אָדָם, אלא אם כן זו תעודה פניקית, בה רגיל השימוש ל'אדם' (אף שיש גם אֵש). בעברית הייתי מצפה כאן ל'איש'. אם הקריאה 'נקם' נכונה הייתי משלים "א[ש]ם ונקם". אבל מאחר שהקריאה 'נקם' מסופקת, לא כדאי להתפלפל. לשתי ההשלמות יחד יש אפוא יסוד רעוע. הקריאה 'יסד', מסופקת. משגב מעלה את האפשרות לקרוא 'יחד'. האם משגב הושפע, בודיעין או שלא בודיעין, מהכתובת של אכיש שר עקרון בקריאה 'יסד'? שם יסד הוא אחד מאבותיו של אכיש.

מעניינת ההשלמה של משגב הרוצה לקרוא בסוף השורה 'מלך ג[ת]' או 'מלך פ[לשת]'. אני חושב שיש כאן ניסיון נועז מדי לתלות מטען כבד בקוצה של ספק את שאיננו יודעים מהי. ראש הגימ"ל שבשורה הבאה (מגרת) עומד בזווית לגמרי שונה. השורות שלמות בראשן וסופן ואין מקום להשלמות המוצעות. שורה 5: הקריאה 'סרן' מסופקת בעיניי. איני יודע מהו

כמובן שהקריאה אינה יוצרת רצף. אבל אני סבור שאין צורך לחפש כאן רצף. בקריאתנו הנוכחית יש עדיין יותר מדוי פערים מכדי שנוכל להחליט. יש לקוות כי עתה, אחרי פרסום האוסטרקון בליווי תצלומים טובים, יצטרפו חוקרים נוספים לחקירת האוסטרקון, ויסייעו בליבון הסוגיה.

לסיכום, הרי הצעת הקריאה שלי:

1. אל תעש : ועבד א[ת?] : (או: ועבדא) ...
2. שפט... ואַל... אַל
3. ....
4. א[ש?]ם ונקם... מלך
5. .... מגרת